

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα

ΑΘΗΝΑ 2011

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Περιβάλλοντος και Πολιτισμού

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
/

Παράδοση και σύγχρονη πραγματικότητα

Χορηγοί:
GRECOTEL, Ίδρυμα ΣΑΜΟΥΡΚΑ, Κωνσταντίνος Αγγελόπουλος

*Ημερίδα της Ελληνικής Εταιρείας Περιβάλλοντος και Πολιτισμού
Αθήνα, Ίδρυμα Γουλιανδρή-Χορν
5 Μαΐου 2003*

Επιμέλεια:
ΕΙΡΗΝΗ ΓΡΑΤΣΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2011

ΠΕΤΡΟΣ Μ. ΚΟΥΦΟΠΟΥΛΟΣ
*Αρχιτέκτονας-Αναστηλωτής,
Επίκουρος καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Ο ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΑ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ, ΑΝΑΔΟΜΗΣΕΩΝ
ΚΑΙ ΕΠΕΚΤΑΣΕΩΝ¹

Το Άγιον Όρος χαρακτηρίζεται από εξαιρετική διατήρηση του φυσικού του περιβάλλοντος που συνδυάζεται με την πλούσια αρχιτεκτονική κληρονομιά και τον κειμηλιακό πλούτο που διέσωσε μέσα από τη συνεχή υπερχλιετή ζωή του. Η αβίαστη συνέχεια του παραδοσιακού βίου και τα πνευματικά μηνύματα του αγιορειτικού μοναχισμού, ως ζωντανή προέκταση του Βυζαντίου στο σύγχρονο κόσμο, προσφέρουν στους επισκέπτες του Όρους ανεπανάληπτες εμπειρίες ζωής και καθιστούν τον Άθωνα, μοναδικό τόπο σε όλο τον ορθόδοξο κόσμο αλλά και παγκοσμίως.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 παρατηρήθηκε μια νέα αναγέννηση του

---

1. Θερμές ευχαριστίες οφείλω να εκφράσω από τη θέση αυτή στους σεβαστούς Γέροντες των Ιερών Μονών και στην αγιορειτική μοναστική κοινότητα, πρώτα για την υποστήριξη και τη βοήθεια που μου προσέφεραν όταν το 1984 μαζί με τον συνάδελφο Σταύρο Μαμαλούκο ξεκινήσαμε τις καταγραφές και τις αποτυπώσεις παραδοσιακών εργαστηρίων, καθώς και την έρευνα στα ζητήματα της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής. Στη συνέχεια τους ευχαριστώ για την ανάθεση αναστηλωτικών μελετών σημαντικών ιστορικών κτηρίων του Αγίου Όρους σε μελετητικές ομάδες, στις οποίες συμμετείχα ή και κατηύθυνα, που μου επέτρεψαν ν' αποκτήσω μια βαθύτερη γνώση και εμπειρία του τόπου.

Λιτανεία γύρω από το ναό του Πρωτάτου στις Καρυές (1988).

μοναχισμού, που από τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα είχε σταδιακά περιέλθει σε παρακμή. Πολλοί νέοι κατέφευγαν στο αγιόνυμο Όρος αποζητώντας την ασκητική ζωή. Η αναβίωση αυτή που συνεχίζει με την ίδια δυνατή τάση ως τις μέρες μας, χαρακτηρίζει το Άγιον Όρος, επιδρά στην ορθόδοξη κοινωνία στην Ελλάδα και σε όλο τον κόσμο, εξαιτίας του υψηλού εκπαιδευτικού επιπέδου των μοναχών αλλά και τη μεγάλη αφοσίωσή τους στην παράδοση της Εκκλησίας.

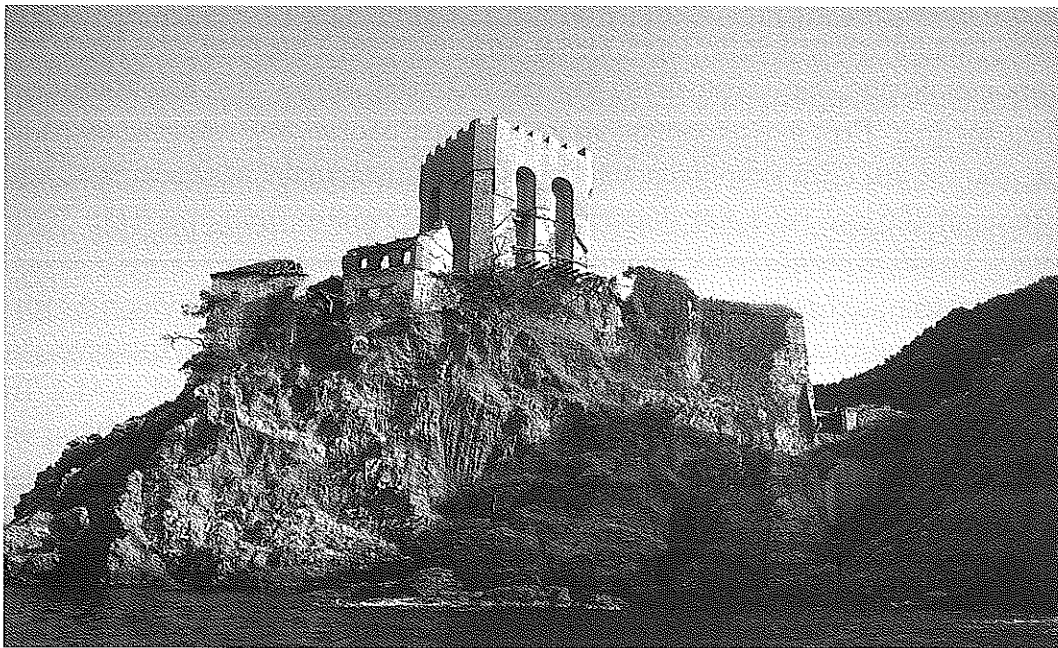
Το διοικητικό και θεσμικό καθεστώς του Αγίου Όρους

Είναι ευρέως γνωστό ότι το Άγιον Όρος αποτελεί αυτοδιοίκητο τμήμα του Ελληνικού κράτους που υπάγεται πολιτικά στο Υπουργείο Εξωτερικών και εκκλησιαστικά στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Εδαφικά διαιρείται σε είκοσι αυτοδιοίκητες περιοχές που η κάθε μία απαρτίζεται από την αντίστοιχη κυρίαρχη μονή και διάφορα άλλα μικρότερα μοναστικά καθιδρύματα γύρω από αυτήν, όπως σκήτες, κελιά, καλύβες, καθίσματα, ησυχαστήρια κ.ά., που αποκαλούνται και εξαρτήματα. Οι μονές είναι κοινοβιακές, δηλαδή ο βίος των μοναχών οργανώνεται γύρω από την κοινή λειτουργική ζωή, προσευχή, στέγη, σίτιση και εργασία. Εκτός από τις είκοσι κυρίαρχες μονές, που είναι σταυροπηγιακές, κανείς άλλος δεν έχει το δικαίωμα ιδιοκτησίας στο Άγιον Όρος. Ο οικισμός των Καρυών αποτελεί το διοικητικό κέντρο της

Άποψη της βόρειας ακτής του Αγίου Όρους. Διακρίνονται ο αρσανάς της Καλιόγρας και η μονή Σταυρονικήτα (1984).

Το φρούριο του Μανδρακίου στον αρσανά της μονής Μεγίστης Λαύρας. Βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση και αλλοιωμένο από την εγκατάλειψη και άστοχες επεμβάσεις στο βυζαντινό πύργο στα μέσα του 20ού αιώνα (1996).

Ο ναός του Πρωτάτου στις Καρνές μετά την «κάθαρσή» του από τις προσθήκες και τα παραδοσιακά κτήρια που το περιέβαλλαν και πριν τις πρόσφατες επεμβάσεις αποκατάστασής του (1984).

μοναστικής πολιτείας και το λιμάνι της Δάφνης είναι η κύρια πύλη εισόδου σε αυτό.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 την αρμοδιότητα για τις αναστηλωτικές επεμβάσεις στο Άγιον Όρος είχε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, που λόγω της γραφειοκρατίας, της λειψανδρίας και της έλλειψης πόρων είχε περιορισμένες δυνατότητες. Έτσι δεν μπορούσε να καλύψει τις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες σε μελέτες και έργα κτηριακών υποδομών των μοναστικών αδελφοτήτων, που σταδιακά ήδη από την προηγούμενη δεκαετία αυξάνονταν αριθμητικά και δέχονταν όλο και περισσότερους προσκυνητές και επισκέπτες.

Η πολιτική απόφαση που λήφθηκε τότε ήταν να μην ενισχυθεί η ίδια η Αρχαιολογική Υπηρεσία αλλά να αντικατασταθεί με ένα νέο πιο αποκεντρωμένο και ευέλικτο φορέα: το Κέντρο Διαφύλαξης Αγιορείτικης Κληρονομιάς (ΚεΔΑΚ). Το τελευταίο ιδρύθηκε το 1981 ως υπηρεσία του ελληνικού δημοσίου, με έδρα τη Θεσσαλονίκη, με αρμοδιότητα το σχεδιασμό και την υλοποίηση προγραμμάτων προστασίας και ανάδειξης του φυσικού, μνημειακού και κειμηλιακού πλούτου των αγιορειτικών καθιδρυμάτων². Πρόκειται για μια αποκεντρωμένη υπηρεσία στην οποία εκχωρήθηκαν διοικητικές αρμοδιότητες των Υπουργείων Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Πολιτισμού και Γεωργίας.

2. Το ΚεΔΑΚ ιδρύθηκε με το Νόμο 1198/1981. Είναι ΝΠΔΔ εποπτευόμενο και ελεγχόμενο από το Υπουργείο Μακεδονίας - Θράκης.

Σκοπός του φορέα ήταν πρώτον η τελική διαμόρφωση ενός προγράμματος έργων υποδομής, συντηρήσεων και αναστηλώσεων και στη συνέχεια η υποβοήθηση του έργου της Ιεράς Κοινότητας και των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους για τη διαφύλαξη της πολιτιστικής κληρονομιάς τους. Οι αρμοδιότητες που παραχωρήθηκαν στο ΚεΔΑΚ ήταν ο έλεγχος και η έγκριση όλων των μελετών που αφορούν σε έργα ή άλλες συναφείς εργασίες στην περιοχή του Αγίου Όρους, καθώς και ο συντονισμός, η χρηματοδότηση και η εποπτεία της ορθής εφαρμογής τους. Το ΚεΔΑΚ διευθύνεται από ενδεκαμελές διοικητικό συμβούλιο και είναι στελεχωμένο σήμερα με 35-40 περίπου άτομα ως επιστημονικό προσωπικό και περί τα 20 άτομα ως τεχνικό και διοικητικό προσωπικό³. Πρέπει να σημειωθεί ότι πριν την υποβολή για έγκριση οποιουδήποτε αιτήματος προς το ΚεΔΑΚ, καμία μελέτη ή έργο δεν πραγματοποιείται στο Άγιον Όρος χωρίς την προηγούμενη συγκατάθεση των μοναστικών αρχών.

Από τον Οκτώβριο του 2009 με την κατάργηση του Υπουργείου Μακεδονίας - Θράκης το ΚεΔΑΚ υπάγεται πλέον στη Γενική Γραμματεία Μακεδονίας - Θράκης του Υπουργείου Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης.

Η αρχιτεκτονική κληρονομιά του Αγίου Όρους

Η Αθωνική χερσόνησος έχει ίσως τη μεγαλύτερη πυκνότητα μνημείων σε όλη τη βαλκανική και μία από τις μεγαλύτερες σε όλο τον κόσμο. Έχει είκοσι κοινοβιακά μοναστήρια που διαθέτουν περίκλειστη οχυρή διάταξη και πλήθος βοηθητικών κτισμάτων γύρω τους, τέσσερις κοινοβιακές σκήτες με κτηριακή οργάνωση ανάλογη των μονών, οκτώ ιδιόρρυθμες σκήτες με τη μορφή οικισμών, δύο οικισμούς και περί τα 1.700 τουλάχιστον άλλα μεμονωμένα κτίσματα, όπως πύργους, κελιά, καθίσματα, καλύβες, ησυχαστήρια, αρσανάδες στα επίνεια κ.ά.⁴ Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι το 1988 ολόκληρη η χερσόνησος του Αγίου Όρους, μαζί με το φυσικό της περιβάλλον και τα μνημεία της, κηρύχθηκε από την

3. Η σύνθεση του Διοικητικού Συμβουλίου που ορίζεται από το νόμο προβλέπει ως Πρόεδρο τον Γ.Γ. του Υπουργείου, αντιπρόεδρο τον Διοικητή του Αγ. Όρους, δύο μοναχούς εκπροσώπους της Ιεράς Κοινότητας, δύο Καθηγητές της Πολυτεχνικής Σχολής ΑΠΘ, έναν Καθηγητή της Θεολογικής Σχολής ΑΠΘ, έναν Καθηγητή της Βυζαντινής Αρχαιολογίας Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ, τον Πρόεδρο του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (Γμήμα Κεντρικής Μακεδονίας) και τους Εφόρους της 9ης και 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

4. Για έναν σχετικά πλήρη κατάλογο των μονών και εξαρτημάτων τους καθώς και για τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Αγίου Όρους βλέπε Γ. Κουρνούτος, «Το Άγιον Όρος, ιστορία και θρύλος», περ. *Νέα Εστία*, τεύχος 875, Αθήνα, 1963, 15-34 και Π. Μυλωνάς, «Η Αρχιτεκτονική του Αγ. Όρους», ό.π. 189-207.

UNESCO ως μνημειακό σύνολο της παγκόσμιας κληρονομιάς και τυγχάνει ειδικής προστασίας⁵.

Χαρακτηριστικό της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής είναι το μεγάλο ποσοστό κτηρίων υψηλών προθέσεων, μεγάλης κλίμακας, διαχρονικότητας και ποικιλίας μορφών και υλικών σε σχέση με άλλες περιοχές της Ελλάδας ή της Βαλκανικής. Η μνημειακή αρχιτεκτονική του Όρους διασώζει σπάνιους τύπους κτηρίων, σε σχέση με τα καθολικά των μονών ή τις πτέρυγες κατοικίας, ή ακόμη και με βοηθητικά κτίσματα εκτός του περιβάλλου. Τα αρχαιότερα ως πρόσφατα γνωστά μνημεία του Αγίου Όρους, όπως λ.χ. ο ναός του Πρωτάτου στις Καρυές και οι παλαιότερες φάσεις των οικοδομικών συγκροτημάτων των αρχαιότερων Μονών, χρονολογούνται στο 10ο αιώνα. Ωστόσο ανασκαφικές έρευνες των τελευταίων ετών στη μονή Βατοπεδίου αποκάλυψαν λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής και στη μονή Ιβήρων στοιχεία από την προϋπάρχουσα λαύρα του Κλήμεντος, ενώ ενδεχομένως αρκετά άλλα ευρήματα είναι παλαιότερα της ίδρυσης των μονών.⁶ Ακόμη η έρευνα έχει αποδείξει ότι παρόλο που η πλειονότητα των χρηστικών κτηρίων φαίνεται ότι ανήκουν στο 18ο και 19ο αιώνα, μεγάλος αριθμός κτισμάτων ή σημαντικά τμήματα κτηρίων ανήκουν σε φάσεις παλαιότερες του έτους 1700 και μπορούν συχνά να χρονολογηθούν ως και στο 16ο αιώνα, αν όχι και πιο πριν.⁷ Η κατάσταση διατήρησής τους επιτρέπει αρκετές φορές την ολοκληρωμένη αναπαράσταση της αρχικής μορφής άγνωστων περιόδων της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Ο πλούτος της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής ενισχύεται και από τη μεγάλη ποικιλία μορφών και τύπων κτηρίων που είτε έχουν υψηλές αρχιτεκτονικές προθέσεις και είναι αποτέλεσμα ακαδημαϊκού σχεδιασμού, είτε ανήκουν στη λεγόμενη παραδοσιακή αρχιτεκτονική. Έτσι το ιστορικό κτηριακό απόθεμα της Αθωνικής χερσονήσου έχει μοναδική σημασία και αποτελεί την τελευταία πηγή γνώσης για μία αρχιτεκτονική που δεν διατηρήθηκε αλλού και παραμένει εν μέρει μόνο τεκμηριωμένη και δημοσιευμένη.

5. Η UNESCO συμπεριέλαβε το 1988 ολόκληρη τη χερσόνησο του Άθωνα στον κατάλογο των μνημείων της παγκόσμιας κληρονομιάς σύμφωνα με τα πολιτιστικά κριτήρια I, II, IV, V και VI, καθώς και το κριτήριο III για τα φυσικά τοπία.

6. Την ανασκαφή στη βόρεια πλευρά του καθολικού της Μονής Βατοπεδίου, όπου εντοπίστηκε η βασιλική, επέβλεψε ο αρχαιολόγος Ιωακείμ Παπάγγελος. Αντίστοιχα την ανασκαφή γύρω από το σκευοφυλάκιο-δοχείο της ίδιας Μονής, όπου εντοπίστηκαν αξιόλογα λείψανα εργαστηρίων, επέπτευσε ο αρχιτέκτονας Πλούταρχος Θεοχαρίδης. Είναι σαφές ότι έχει αυξηθεί το ενδιαφέρον για τις προχριστιανικές αρχαιότητες του Αγίου Όρους όπως προκύπτει από τη μόνιμη έκθεση της συλλογής στο νέο σκευοφυλάκιο της Μονής Βατοπεδίου και την έκδοση: Άγιον Όρος και προχριστιανική αρχαιότητα, Έκδοση ΚεΔΑΚ, Θεσσαλονίκη 2006.

7. Π. Θεοχαρίδης, «Η αρχιτεκτονική κληρονομιά του Αγίου Όρους», περιοδικό *Ο παρατηρητής*, τεύχος 18-19, 1991, 27. Ακόμη βλ. άρθρο του ίδιου στον παρόντα τόμο.

Η μελέτη και η έρευνα της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής σήμερα

Παρά τη σημασία και την έκταση της αγιορειτικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, οι δημοσιεύσεις παραμένουν σχετικά περιορισμένες. Τα περισσότερα όμως δημοσιεύματα έχουν εισαγωγικό χαρακτήρα στα ζητήματα της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους. Λίγα από αυτά είναι αναλυτικά και αφορούν κυρίως σε μεμονωμένα κτίσματα. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέμα των δημοσιεύσεων αποτελεί ένα μεγάλο κενό από πλευράς έρευνας και υποδομής, δεδομένων των μεγάλης κλίμακας δραστικών αλλαγών που επιφέρουν τα εκτελούμενα αναστηλωτικά έργα στο Άγιον Όρος.

Η Αθωνική χερσόνησος παραμένει ουσιαστικά ανεξερεύνητη όσον αφορά στην ιστορική τοπογραφία της, που αποτελεί απαραίτητο γνωστικό υπόβαθρο για την έρευνα της αρχιτεκτονικής⁸.

Οι δημοσιεύσεις των Σέρβων για την αρχιτεκτονική της μονής Χελανδαρίου που είχαν ξεκινήσει ήδη από τη δεκαετία του 1970 υπήρξαν εξαρχής πολύ συστηματικές και συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Είναι το μοναστήρι που διαθέτει την πληρέστερη τεκμηρίωση της ιστορίας και του οικοδομικού χρονικού της αρχιτεκτονικής και της τέχνης του⁹.

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 οι δημοσιεύσεις για την αρχιτεκτονική ήταν ακόμη λιγοστές και πολύ γενικές¹⁰. Ξεχωρίζουν τα άρθρα του αείμνηστου ακαδημαϊκού Παύλου Μυλωνά είτε ως γενικά εισαγωγικά για το Άγιον Όρος είτε για ορισμένα εξέχοντα κτίσματα, όπως τα καθολικά των μονών Μεγίστης Λαύρας¹¹, Ιβήρων¹² και Χελανδαρίου¹³ και ο ναός του Πρωτάτου¹⁴. Εν τω μεταξύ το 1982 ο Πλ. Θεοχαρίδης διενεργεί προανασκαφική έρευνα στη μονή Γρηγορίου εν όψει της κτηριακής της επέκτασης ερμηνεύοντας στην

8. Βλέπε σχετικό σχόλιο στο Π. Θεοχαρίδης, ό.π., 29 και Ι. Παπάγγελος, «Το Άγιον Όρος ως αρχαιολογικός χώρος», περ. *Μήκος - Πλάτος*, 4, Μάιος-Ιούνιος 1990, 66-70.

9. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα δημοσιεύματα: D. Bogdanović-V. Djurić- D. Medaković (editors), *Chilandar*, Belgrade 1978. S. Ćurčić, *Hilandar Monastery - An archive of Architectural Drawings, Sketches and Photographs*, Princeton 1987. D. Bošković, *Le monastère de Chilandar - Le catholikon Architecture*, Beograd 1992. G. Subotić (editor), *Hilandar Monastery*, Belgrade 1998. V. Korać-M. Konačević, *Ιερά Μονή Χιλανδαρίου - Τα κελιά και ο περίβολος*, Βελιγράδι 2004.

10. Π. Μυλωνάς, «Η Αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους», ό.π. 189-207.

11. Π. Μυλωνάς, «Η αρχική μορφή του καθολικού της Μεγίστης Λαύρας», περ. *Αρχαιολογία* 1 (Νοέμβριος 1981), 52-63.

12. P. Mylonas, «Notice sur le catholikon d'Iviron», *Actes d'Iviron*, Paris 1985, 64-68.

13. Π. Μυλωνάς, «Παρατηρήσεις στο καθολικό Χελανδαρίου», περ. *Αρχαιολογία* 14 (Φεβρουάριος 1985), 64-83 και P. Mylonas, «Remarques architecturales sur le Catholicon de Chilandar.

La formation graduelle du catholicon à adides latérales ou chœurs et à liti, au Mont Athos», *Hilandarski Zbornik Hilendarski Zbornik* 6 (1986), 7-38.

14. Π. Μυλωνάς, «Παρατηρήσεις στο ναό του Πρωτάτου», περ. *Νέα Εστία*, τ.89, 1971, 238-254.

πράξη με πολύ συστηματικό τρόπο το οικοδομικό χρονικό του κτηριακού συγκροτήματος¹⁵.

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες έχουν πυκνώσει οι δημοσιεύσεις για την αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους, χωρίς αυτό να μπορεί να θεωρηθεί επαρκώς ικανοποιητικό, μια και παραμένουν περιορισμένες οι μονογραφίες και τα άρθρα που αναφέρονται με αναλυτική τεκμηρίωση και σχέδια στην αρχιτεκτονική αξιολογών κτηρίων. Το πιο σημαντικό δημοσίευμα είναι το τρίτομο έργο του πρωτοπόρου ερευνητή της αρχιτεκτονικής του Αγίου Όρους Π. Μυλωνά που είναι πλούσιο σε χάρτες και σχέδια και αποτελεί το επιστέγασμα των πολύχρονων ερευνών του. Αποτελεί τεκμήριο της μορφής των μονών κατά την περίοδο προ των σύγχρονων αναστηλώσεων¹⁶. Παράλληλα έχουν δημοσιευτεί μερικές μονογραφίες με αντικείμενο τα καθολικά μονών όπως της Ξηροποτάμου¹⁷ και της Βατοπεδίου¹⁸ αλλά και ολόκληρων μονών όπως της Σταυρονικήτα¹⁹. Πιο συνοπτικές δημοσιεύσεις σε συλλογικούς τόμους έχουν γίνει για την αρχιτεκτονική των πύργων του Αγίου Όρους²⁰, των μονών Σίμωνος Πέτρας²¹, Δοχειαρίου²² και Βατοπεδίου²³ κ.ά. Ακόμη έχουν εξεταστεί και ενότητες κτισμάτων με ίδια λειτουργία όπως τα Κυριακά των σκητών²⁴, οι κοιμητηριακοί ναοί²⁵, τα εργαστήρια μεταλλοτεχνίας²⁶ κ.ά. Σε αρκετές δεκάδες ανέρχονται οι συνοπτικές ανακοινώσεις

15 Πλ. Θεοχαρίδης, «Η κτηριακή επέκταση της μονής Γρηγορίου Αγίου Όρους μετά την πυρκαγιά του έτους 1761. Προανασκαφική έρευνα», στο *Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτηρίων και συνόλων*, (Πρακτικά Συμποσίου στο Βόλο, 1981) Θεσσαλονίκη 1983, 247-277.

16. Παύλος Μ. Μυλωνάς, *Άτλας του Άθωνος*, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βερολίνου, Wasmuth 2000, 2 τόμοι και folio σχεδίων.

17. Μιλτιάδης Δ. Πολυβίου, *Το Καθολικό της Μονής Ξηροποτάμου - Σχεδιασμός και κατασκευή στη ναοδομία του 18ου αιώνα*, ΥΠΠΟ-Δημοσιεύματα του Α.Δ. αρ.69, Αθήνα 1999.

18. Σ. Μαμαλούκος, *Το Καθολικό της Μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 2001.

19. Ν. Χαρκιολάκης, *Παράδοση και εξέλιξη στην αρχιτεκτονική της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Άγιον Όρος 1999.

20 Κέντρο Διαφύλαξης Αγιορείτικης Κληρονομιάς (επιμέλεια Θ. Παζαράς), *Οι Πύργοι του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 2002.

21. Π. Θεοχαρίδης, «Αρχιτεκτονική της Μονής» και «Ο δομημένος γύρω από τη μονή χώρος», *Σιμωνόπετρα Άγιον Όρος*, εκδ. ΕΤΒΑ, Αθήνα 1991, 76-86, 86-88.

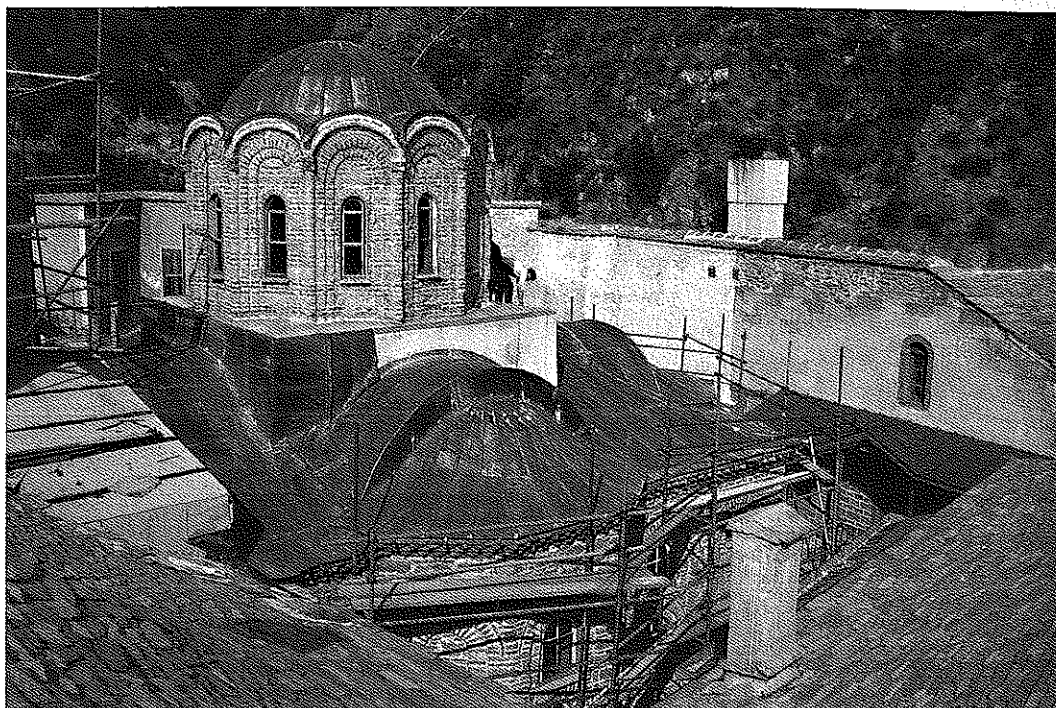
22. Βλ. σχετικά άρθρα στο: Στ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Παρουσία Ιεράς Μονής Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001.

23. Άρθρα των Π. Θεοχαρίδη, Σ. Μαμαλούκου, Π. Κουφόπουλου - Δ. Μυριανθέα στο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Τόμος Α', Άγιον Όρος 1996.

24. Π. Μυλωνάς, «Κυριακά σκητών και άλλοι ισάξιοι ναοί στο Άγιον Όρος», *3ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις*, Αθήνα 1983, 61-62.

25. Ρ. Androutis, *Les églises cimérieriales monastiques du Mont Athos*, Thèse de Doctorat en Archéologie Byzantine, Université de Paris I, 1995, 2 vols.

26. Π. Κουφόπουλος - Σ. Μαμαλούκος, *Αγιορείτικη Μεταλλοτεχνία - Από τον 18ο στον 20ο αιώνα*, Αθήνα 1993.

*Άποψη από τις εργασίες αποκατάστασης του Καθολικού της μονής Σίμωνος Πέτρας.
Το έργο τιμήθηκε με δίπλωμα της Eurora Nostra το 1997.*

σε συνέδρια και συμπόσια με αντικείμενο την αγιορειτική αρχιτεκτονική²⁷. Για τα θέματα κοσμικής αρχιτεκτονικής όπως οι πτέρυγες κατοικίας και τα βοηθητικά κτίσματα των μονών οι κυριότερες δημοσιεύσεις είναι τα άρθρα στον 8ο τόμο της Ελληνικής Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής.²⁸ Επιπλέον για τη μελέτη των περιβόλων (τειχών) των μονών σημαντική είναι η συμβολή του Πλ. Θεοχαρίδη²⁹. Υπάρχουν και λίγες δημοσιεύσεις με αντικείμενο τη γλυπτική, όπως λ.χ.,

27. Ένας μεγάλος αριθμός ανακοινώσεων έχουν παρουσιαστεί σε συμπόσια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας από μελετητές όπως οι Π. Ανδρούδης, Σ. Βογιατζής, Π. Θεοχαρίδης, Σ. Μαμαλούκος, Π. Μυλωνάς, Μ. Πολυβίου, Σ. Στεφάνου, Π. Φουντάς, Φ. Χατζηαντωνίου, κ.ά. βλ. περιλήψεις ανακοινώσεων των συμποσίων.

28. Στον όγδοο τόμο της Ελληνικής Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής (εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1991) υπάρχει αφιέρωμα στην αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους: I) Πλ. Θεοχαρίδης, «Εισαγωγή στην Αρχιτεκτονική του Αγίου Όρους, σ. 246-252, II) Πλ. Θεοχαρίδης, «Οι πτέρυγες κατοικίας στα Αγιορειτικά Μοναστήρια (1500-1900)», σ. 253-270, III) Παραδείγματα κατοικίας σε αγιορειτικά οχυρά, πύργους και εξωμοναστηριακά κελιά της πρώιμης Τουρκοκρατίας», σ.271-276, IV) Π. Φουντάς, «Η αρχιτεκτονική των αγιορείτικων κελιών», σ.277-294, και V) Στ. Στεφάνου, «Μικρή μη μοναστηριακή αρχιτεκτονική και σύνολα στο Άγιον Όρος», σ.295-310.

29. ΡΙ. Theocharides, «Προκαταρκτική θεώρηση των βυζαντινών φάσεων του περιβόλου της Μονής Ξενοφώντος Αγίου Όρους», *XVI Byzantinistenkongress*, II/4, 443 – 455, Πλ. Θεοχαρίδης, «Οι βυζαντινοί περίβολοι των μονών Βατοπεδίου και Μεγίστης Λαύρας», *Άγιον Όρος. Χθές – Σήμερα – Αύριο*, 105 – 118, και του ίδιου, «Το συγκρότημα του περιβόλου», *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου. Πα-*

για τα βυζαντινά γλυπτά των καθολικών των μονών Ξενοφώντος³⁰, Βατοπεδίου³¹, Δοχειαρίου³² και Ιβήρων³³, του παρεκκλησίου του Κελλίου του Ραβδούχου³⁴ ή και τα μεταβυζαντινά ανάγλυφα εν γένει³⁵.

Σχετικά με ζητήματα αναστηλώσεων οι δημοσιεύσεις είναι επίσης λίγες σε σχέση με τον τεράστιο αριθμό έργων που έχουν πραγματοποιηθεί και ο διάλογος σχετικά με τον τρόπο μεταχείρισης των μνημείων αυτών και τη φιλοσοφία των επεμβάσεων είναι πολύ περιορισμένος. Εξαίρεση ίσως αποτελεί ένα άρθρο του Ν. Χαρκιολάκη όπου οι θέσεις του για την έννοια της «Παράδοσης» και τα ζητήματα διατήρησης και προστασίας ξεφεύγουν από τις διεθνώς αναγνωρισμένες αντιλήψεις και πρακτικές³⁶ καθώς και ένα κεφάλαιο της διατριβής του με αντικείμενο την κριτική μελέτη της αρχαιολογικής προσέγγισης για την αποκατάσταση των μνημείων του Αγίου Όρους³⁷. Ο Α. Δίκας επιχειρεί σε άρθρο του να εξετάσει τις παραμέτρους που επηρεάζουν το περιεχόμενο των επεμβάσεων στα αγιορειτικά μνημεία αναφερόμενος στη διττή τους διάσταση: την πολιτισμική και την πνευματική. Αναφέρεται όμως και στη διεκπεραιωτική λογική των διαδικασιών που ακολουθούνται στις επεμβάσεις που οδηγούν σε απομιμήσεις και ανακατασκευές εις βάρος της αυθεντικότητας των μνημείων³⁸.

Η έλλειψη σοβαρού θεωρητικού διαλόγου, στον οποίο επιβάλλεται να συμμετάσχουν πρώτοι οι Αγιορείτες Πατέρες, επιβεβαιώνει τις ανησυχίες που έχουν εκ-

ράδοση – Ιστορία – Τέχνη, Τόμος Α', Αγιον Όρος 1996, 148-165.

30. Θ. Παζαράς, Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της Μονής Ξενοφώντος στο Άγιον Όρος, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4/14 (1987-1988), 33-48.

31. Θ. Παζαράς, *Τα Βυζαντινά Γλυπτά του Καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου*, Θεσσαλονίκη 2001.

32. Θ. Παζαράς, «Τα βυζαντινά γλυπτά», *Παρουσία Ιεράς Μονής Δοχειαρίου*, Αγιον Όρος 2001, 337-365.

33. Θ. Παζαράς, Οι κτητορικοί τάφοι στο καθολικό της Μονής Ιβήρων, *Βυζαντινά. Επιστημονικό όργανο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών Αριστοτελείου Πανεπιστημίου* 26 (2006), 125-151 (Περίληψη: The Founders' Tombs in the Katholikon of Iviron Monastery, 137-139).

Τα Βυζαντινά Γλυπτά του Καθολικού της Μονής Βατοπαιδίου, Θεσσαλονίκη 2001.

34. Θ. Παζαράς, Βυζαντινά γλυπτά από το κελί του Ραβδούχου στο Άγιον Όρος, *Δώρον. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Δ' Τομέας Τμήματος Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ - 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 2006, 135-146 (Περίληψη: Byzantine Sculptures from the Ravdouchos Cell on Mount Athos, 146).

35. Α. Φλωράκης, *Άγιον Όρος - Διθανάγλυφα*, Αθήνα 1999..

36. Ν. Χαρκιολάκη, «Προϋποθέσεις για την εκτέλεση έργων στερεώσεως και συντηρήσεως των Ιερών Μονών του Αγίου Όρους», περιοδικό *Πρωτότον*, Περ. Β', τ. 50, 403-410.

37. Ν. Χαρκιολάκη, *Παράδοση και εξέλιξη στην αρχιτεκτονική της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα*, Αγιον Όρος 1999, 139-173. Εδώ παρουσιάζει κυρίως τις ισχύουσες χάρτες και συμβάσεις για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, την εξέλιξη της νομοθεσίας και παραδείγματα επεμβάσεων.

38. Αναστάσιος Δίκας, «Παράμετροι που επηρεάζουν το περιεχόμενο των επεμβάσεων στα αγιορειτικά μνημεία», *Ήπιες επεμβάσεις για την προστασία ιστορικών κατασκευών*, Πρακτικά 2ου Εθνικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2004, 104-114.

φραστεί κατά καιρούς για την τύχη αυτής της μοναδικής και σπάνιας σε αξία και ποιότητα αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, είτε σε κατ' ιδίαν συζητήσεις είτε και δημόσια³⁹. Θα έπρεπε προ πολλού να είχαν καθιερωθεί τακτικά συνέδρια με αυτό το αντικείμενο και τα πρακτικά τους να παρέχουν ένα βήμα στο επιστημονικό δυναμικό του Αγίου Όρους, όπου θα παρουσιάζεται η έρευνα και το έργο που πραγματοποιείται. Μια τέτοια δράση θα είχε όχι μόνον εκπαιδευτικό χαρακτήρα αλλά θα επέβαλε σταδιακά την επιστημονική προσέγγιση στην αποκατάσταση. Από την περιορισμένη εμπειρία μας μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι όταν στις μοναστικές κοινότητες αποκαλύπτεται η κρυμμένη ιστορία της μονής τους, μέσα από την ανατομική ανάλυση των κτισμάτων τους, οι πατέρες γενικά δείχνουν μεγάλο ενδιαφέρον και ζητούν να μάθουν ακόμη περισσότερα μέσα από ανάλογη σχολαστική αντιμετώπιση του οικοδομικού χρονικού και άλλων κτηρίων τους.

Από τα σχετικά δημοσιεύματα για θέματα αποκαταστάσεων το πλέον αξιόλογο είναι το δίτομο έργο του Π. Μυλωνά για την «αναστήλωση» της βόρειας πτέρυγας της μονής Βατοπεδίου μετά από τη μεγάλη πυρκαϊά του 1966⁴⁰. Στο άρθρο του για την αποκατάσταση του μαγειρείου της μονής Δοχειαρίου, ήδη από το 1982, ο Πλ. Θεοχαρίδης παρουσιάζει με σαφήνεια τη μεθοδολογία και τις προδιαγραφές για την τεκμηρίωση που πρέπει να προηγείται οποιασδήποτε επέμβασης σε ιστορικό κτίσμα.⁴¹ Ο Ν. Χαρκιολάκης στο βιβλίο του για τη μονή Σταυρονικήτα παραθέτει στο τέλος ένα αναλυτικό χρονικό των αναστηλωτικών προγραμμάτων της Υπηρεσίας Αναστήλωσης από το 1935 έως το 1986⁴². Στοιχεία για τα έργα αποκατάστασης του ΚεΔΑΚ στο Άγιον Όρος καταγράφονται σε πολύ συνοπτικές παρουσιάσεις που έχουν περιληφθεί στον κατάλογο της έκθεσης του Τμήματος Κεντρικής Μακεδονίας του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας⁴³, σε έναν αναμνηστικό τόμο της Υπηρεσίας⁴⁴ και σε έναν ακόμη κατάλογο μιας

39. Πλ. Θεοχαρίδης, «Η αρχιτεκτονική κληρονομιά του Αγίου Όρους», περιοδικό *Ο Παρατηρητής*, τεύχος 18-19, Μάρτιος 1991, και του ιδίου «Προστασία και αναστήλωση της Μοναστηριακής Αρχιτεκτονικής στη Μακεδονία» στα πρακτικά του συνεδρίου *Τάσεις του Ορθόδοξου Μοναχισμού, 9ος - 20ος αιώνες*, Αθήνα 1996, 189-197.

40. Π. Μυλωνάς, «Μονή Βατοπεδίου» (Τεύχος πρώτο: Οικιστική ανάλυση, πυρκαϊά-αναστήλωση, παλαιές περιγραφές, Τεύχος δεύτερο: Πίνακες), *Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 58, Αθήνα 2003.

41. Πλ. Θεοχαρίδης, «Αρχαιολογική τεκμηρίωση των τοπικών στερεωτικών επεμβάσεων σε κτιρικά συγκροτήματα με άγνωστη οικοδομική ιστορία. Η επέμβαση στο μαγειρείο της Μονής Δοχειαρίου Αγίου Όρους», *Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτιρίων και συνόλων*, (Πρακτικά Συμποσίου στό Βόλο, 1981), Θεσσαλονίκη 1982, 183-209.

42. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 153-173.

43. Μ. Νομικός (επιμ.), *Κατάλογος Έκθεσης Μελετών Εφαρμογών για τη Διατήρηση της Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς*, έκδ. ΤΕΕ/ΤΚΜ, Θεσσαλονίκη 1994. Στον κατάλογο αυτό των συμμετοχών υπάρχουν 32 συνοπτικές παρουσιάσεις μελετών και έργων που αφορούν σε μνημεία του Αγίου Όρους.

44. Κέντρο Διαφυλάξεως Αγιορειτικής Κληρονομιάς, «ΚεΔΑΚ - Έργα Αποκατάστασης», Τόμος 1,

δεύτερης έκθεσης⁴⁵. Έξι αναλυτικά άρθρα για ισάριθμα έργα αποκατάστασης είναι ίσως οι πληρέστερες παρουσιάσεις ολοκληρωμένων έργων στο Άγιον Όρος.⁴⁶ Ακόμη δυσανάλογα λίγες είναι και οι ανακοινώσεις που έχουν παρουσιαστεί σε συνέδρια αναστηλώσεων σε σχέση με τα έργα που έχουν υλοποιηθεί. Τέλος το περιοδικό «Η Δεκάτη», του οποίου μόνο το πρώτο τεύχος είδε τη δημοσιότητα, παρουσιάζει το έργο και την έρευνα που πραγματοποιεί η 10η ΕΒΑ στη Χαλκιδική και κυρίως στο Άγιον Όρος⁴⁷.

Αρκετές είναι και οι δημοσιεύσεις για την τέχνη, όπως για τις τοιχογραφίες, τις φορητές εικόνες, τα κειμήλια, τα αρχεία, τις βιβλιοθήκες κ.λπ., που όμως δεν αποτελούν αντικείμενο του παρόντος άρθρου.

Οι πρώτες επεμβάσεις «αναστήλωσης» στο Άγιον Όρος

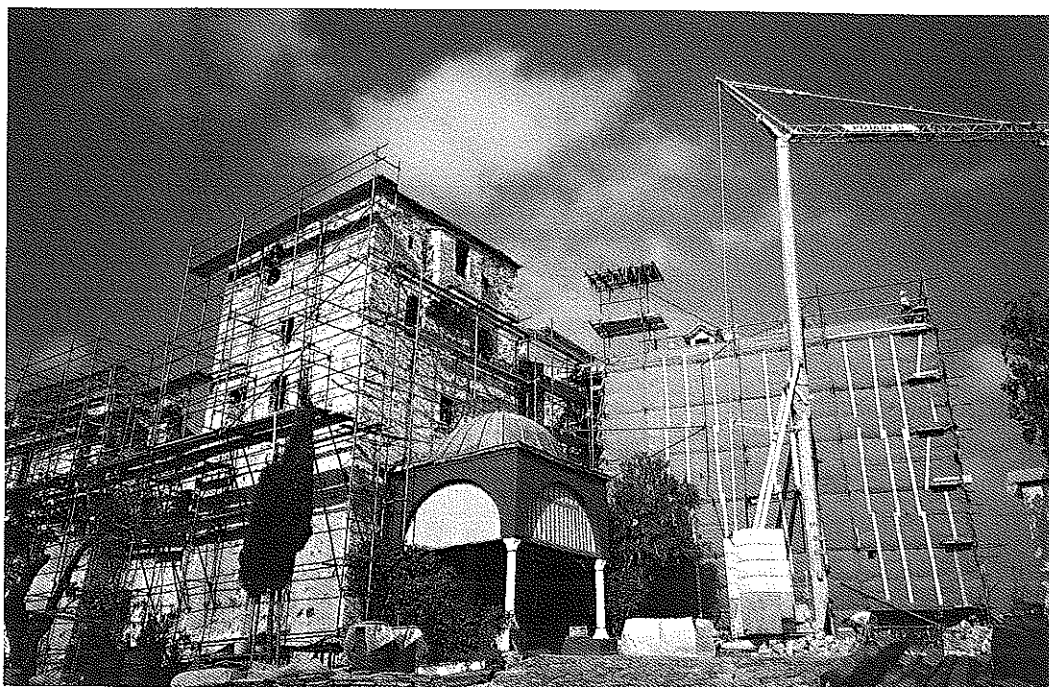
Μέχρι το μεσοπόλεμο η αρχιτεκτονική στο Άγιον Όρος ακολουθούσε τις εξελίξεις του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου. Έτσι στο δεύτερο μισό του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα παράλληλα με τη ραγδαία αύξηση του αριθμού των μοναχών, ιδιαίτερα του σλαβικού στοιχείου, συντελέστηκε ένας δραστικός μετασχηματισμός της μορφής των μονών μέσα από τη συστηματική επέκταση και αντικατάσταση κτηρίων και πτερυγών, που ακολουθούσαν πλέον την ακαδημαϊκή ρυθμολογία του κλασικισμού. Κατά τη διάρκεια των αναζητήσεων της διεθνούς αρχιτεκτονικής στις αρχές του 20ου αιώνα, η οποία τελικά οδήγησε στο μοντέρνο κίνημα, στο Άγιον Όρος κάνει την εμφάνισή του ο νεοβυζαντινός ρυθμός, που εκφράζει τις τότε πνευματικές αναζητήσεις για την ταυτότητα του Έθνους και τη στροφή στις ρίζες και την αναβάπτιση στανάματα του βυζαντι-

1987-1993, Θεσσαλονίκη 2001, όπου παρουσιάζονται 29 έργα που συγχρηματοδοτήθηκαν από τη 10η Γεν. Δ/ση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

45. ΚεΔΑΚ, *Οδοιπορικό στο Άγιον Όρος*, Κατάλογος Εκθέσεως, Θεσσαλονίκη 1999, όπου παρουσιάζονται πολύ συνοπτικά εκατό περίπου έργα.

46. Μ. Νομικός (επιμ.) *Αποκατάσταση - Επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών Κτηρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, Α' τόμος, Θεσσαλονίκη 2001. Τα άρθρα είναι: Π. Θεοχαρίδης, «Αποκατάσταση Πύργου Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα στο Άγιον Όρος», 40-47, του ίδιου, «Αποκατάσταση του Πύργου Προσφορίου στην Ουρανούπολη», 48-55, Σ. Μαμαλούκου, «Ιερά Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους - Αποκατάσταση της Δυτικής Πτέρυγας και των Κελιών του Προδρόμου», 56-67, Β. Παπά, «Ιερά Μονή Σταυρονικήτα Αγίου Όρους - Αποκατάσταση του Πύργου και της Δυτικής Κόρδας», 68-81, του ίδιου, «Ιερά Μονή Παντοκράτορος Αγίου Όρους - Αποκατάσταση του Πύργου και της Βόρειας Κόρδας», 82-101, του ίδιου, «Ιερά Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους - Ανακατασκευή Βιβλιοθήκης, Συνοδικού-Σκευοφυλακίου, Συντήρηση και επισκευή στη Νότια Κόρδα, Αποκατάσταση του Εργατόσπιτου και Ανακατασκευή Τμήματος των Μαγειρείων», 102-131.

47. *Η ΔΕΚΑΤΗ*, Ενημερωτική έκδοση έργου της 10ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Τεύχος 1, Θεσσαλονίκη 2003-4.

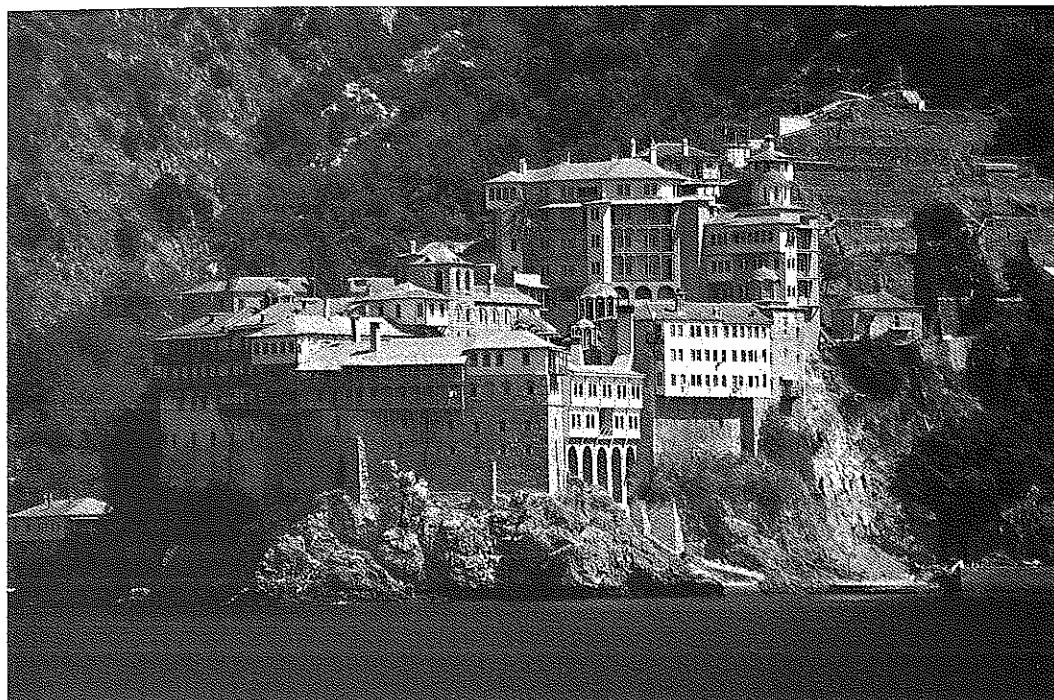

Γενική άποψη από τις εργασίες ανακατασκευής των περύγων της μονής Παντοκράτορος (2000).

νού πολιτισμού⁴⁸. Παρά τη στροφή στην παράδοση, στην πράξη δεν έχει αρχίσει ο προβληματισμός για την προστασία και τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και των αυθεντικών κτισμάτων των προηγούμενων ιστορικών περιόδων.⁴⁹ Χαρακτηριστικά παραδείγματα έργων αυτής της περιόδου είναι η καθαίρεση του παραδοσιακού κτηρίου της Ιεράς Επιστασίας και η αντικατάστασή του με το σημερινό Ιεροκοινοτικό Μέγαρο, σε σχέδια των αδελφών Δημητριάδη, και η ανακατασκευή της Τράπεζας στη μονή Γρηγορίου το 1938 με ένα νέο κτήριο από οπλισμένο σκυρόδεμα. Την ίδια περίοδο το Καθολικό της Σιμωνόπετρας δέχθηκε εκτεταμένες επεμβάσεις από κωνσταντινουπολίτες τεχνίτες, η σημαντικότερη από τις οποίες ήταν η επίχριση των όψεών του με κονίαμα, το οποίο περιείχε τσιμέντο, το κατ' εξοχήν σύγχρονο και πολλά υποσχόμενο τότε υλικό, και η επεργασία τους με τη μοντέρνα τότε τεχνική του «αρτιφισιέλ». Όλη αυτή την περίοδο επικρατεί η τάση «πουρισμού» που εκφράζεται με τη διάθεση απαλλαγής των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων από τις μεταγενέστερες προσθήκες. Αυτή ακριβώς ήταν και η περίπτωση του ναού του Πρωτάτου (1935-1968), το οποίο «απαλλάχθηκε» από τη διώροφη Τράπεζα στα βόρεια, τα

48. Κύριος εκπρόσωπος αυτής της αρχιτεκτονικής είναι ο Αριστοτέλης Ζάχος, ενώ στα θέματα τέχνης οι Φώτης Κόντογλου και Αγγελική Χατζημιχάλη.

49. Εν τω μεταξύ οι αρχές της προστασίας αρχίζουν πλέον να έχουν διεθνή απήχηση και την περίοδο αυτή μετά από διεθνές συνέδριο δημοσιεύεται η «Χάρτα των Αθηνών» για την αναστήλωση των ιστορικών μνημείων (1931).

Μονή Γρηγορίου. Γενική άποψη της μονής από τη θάλασσα όπου διακρίνεται η σύγχρονη πολυώροφη πτέρυγα που προστέθηκε στο ανώτερο τμήμα της (2000).

μεταγενέστερα επιχρίσματα και τις λοιπές προσθήκες, αλλά και από το σύνολο των κελλιών και καταστημάτων που τον περιέβαλλαν ανατολικά, βόρεια και δυτικά⁵⁰. Από τις όψεις και τα δοξάτα των περυγών κατοικίας αφαιρούνταν ή δεν ανακατασκευάζονταν οι τοίχοι πληρώσεως, τα σαχνισιά, οι εξώστες, τα κλιμακοστάσια, κ.λπ. που είτε ήταν μέρος της αρχικής κατασκευής είτε μεταγενέστερες προσθήκες και προσέδιδαν στα κτήρια έναν δυναμισμό συντελώντας σημαντικά στον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα των συγκροτημάτων.

Αμέσως μετά τον πόλεμο η οικοδομική δραστηριότητα είναι σχεδόν ανύπαρκτη και μόνο σε καταστάσεις έκτακτης ανάγκης γίνονται έργα μεγάλης κλίμακας. Ένα παράδειγμα είναι η ανακατασκευή της ανατολικής πτέρυγας της μονής Παντοκράτορος (1956-59) από την Αρχαιολογική Υπηρεσία μετά από τη φωτιά του 1948.⁵¹ Παρά το γεγονός ότι αναφέρεται ως «αναστήλωση» από το αρχικό κτίσμα διατηρήθηκαν εν μέρει οι τοξοστοιχίες της δυτικής πλευράς και τμήματα των εξωτερικών τοίχων. Το υπόλοιπο κτήριο αποτελούσε μια εκτεταμένη ανακατασκευή με φορέα από τοιχοποιίες εξωτερικά και σκελετό από σκυρόδεμα εσωτερικά, που σε τίποτε δεν θύμιζε το αρχικό κτήριο και κατά γενική ομολο-

50. Βλ. πρόχ. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 153-154.

51. Το έργο αυτό αποδίδεται στον Α. Ορλάνδο. βλ. Ε. Στίκας, «Ο αναστηλωτής Ορλάνδος», *Αναστάσιος Ορλάνδος. Ο Άνθρωπος και το Έργον του*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1978, 393-578 και Π. Μυλωνάς, *Ατλας*, τ. Β', 156.

για θεωρήθηκε ατυχές⁵². Με ανάλογο τρόπο αντιμετωπίστηκε και η βορειανατολική πτέρυγα της μονής Ξηροποτάμου (1955-58) που επίσης είχε καεί⁵³.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1950 η Σιμωνόπετρα σε μια προσπάθεια απαλλαγής από τα προβλήματα υγρασιών ανακατασκεύασε με δική της πρωτοβουλία τις ανώτερες στάθμες της βορειοδυτικής πτέρυγας αντικαθιστώντας το κτήριο του 19ου αιώνα με νέο από σκυρόδεμα. Με την ίδια λογική αντικαταστάθηκαν αυτή την περίοδο ξύλινες στέγες και πατώματα με νέα από σκυρόδεμα και κατασκευάζονται βοηθητικά και άλλα κτίσματα με συμβατικές τεχνικές⁵⁴.

Δραστικές ήταν οι επεμβάσεις ανάπλασης της βορειανατολικής πτέρυγας της μονής Μεγίστης Λαύρας εν όψει της φιλοξενίας των επισήμων για τους εορτασμούς της χιλιετίας το 1963 όπου ανακατασκευάστηκε ο βόρειος τοίχος, αλλά ευτυχώς διατηρήθηκαν εσωτερικά αρκετά στοιχεία από το φορέα καθώς και η αρχική στέγη του 17ου αιώνα. Στο κτήριο χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονα υλικά και τεχνικές και το έργο στα τελειώματά του είχε σαφείς ομοιότητες με ανάλογα έργα του ΕΟΤ της ίδιας περιόδου, σε σημείο που μέχρι σήμερα να αποκαλείται «Τουριστικά». Την ίδια περίοδο η Αρχαιολογική Υπηρεσία κατασκεύασε δύο νέες ισόγειες πτέρυγες σε νεοβυζαντινό εκκλησιαστικό ύφος ως προσθήκες στο Σκευοφυλάκιο του 1870 της ίδιας μονής και έργα ανακατασκευών στη μονή Χελανδαρίου⁵⁵.

Παρατηρείται ότι μέχρι και τη δεκαετία του 1960, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, δεν έχει καλλιεργηθεί η αντίληψη της προστασίας και διατήρησης και οι έννοιες της ανάπτυξης και της προόδου συνδέονται με την αντικατάσταση του «παλιού» με νέο. Η προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς περιορίζονταν κυρίως στα μνημεία με τη στενή έννοια, όπως τα Καθολικά, τους πύργους, τις οχυρώσεις καθώς και άλλα μνημειακής κλίμακας κτίσματα εντός των μονών. Τα κτήρια με σημαντική χρηστική αξία αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερη ελευθερία. Μόνο μετά τη μεταπολίτευση η αντίληψη της προστασίας επεκτείνεται και στα ταπεινότερα κτίσματα της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Η ελληνική κοινωνία όμως δυστυχώς δεν αγάλιασε αυτή την αντίληψη ακόμη και σήμερα και αντιλαμβάνεται μόνο το βραχυπρόθεσμο όφελος με παντελή έλλειψη ευαισθησίας και αισθήματος γοήτρου για διαβίωση μέσα σε ιστορικά κτήρια. Αντιμετωπίζει τη λεγόμενη «αρχαιολογία» με δέος και φόβο για τους μπελάδες που θα τους βγάλει και την αποφεύγει, δικαιολογημένα ίσως λόγω των απίστευτων καθυστερήσεων της πρόσθετης γραφειοκρατίας και των περιορισμών που θα θέλει να επιβάλει.

52. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 156-158, και Ε. Στίκας, ό.π. 475, 484, εικ. 85-86.

53. Ε. Στίκας, ό.π. 475, 485, εικ. 87-88.

54. Όπως λ.χ. η ισόγεια βόρεια πτέρυγα της μονής Φιλοθέου, αρσανόσπιτο Σιμωνόπετρας κ.ά.

55. Οι επεμβάσεις αυτές καταγράφονται ενδεικτικά εδώ με βάση προφορικές μαρτυρίες. Αδημοσίευτα στοιχεία γι' αυτές υπάρχουν στα αρχεία του ΥΠΠΟ.

Ορόσημο στην εξέλιξη των αντιλήψεων για τη διατήρηση τουλάχιστον της αρχικής εξωτερικής μορφής ενός κτηρίου είναι το έργο του Π. Μυλωνά στη βόρεια πτέρυγα της μονής Βατοπεδίου που καταστράφηκε όλο το εσωτερικό της από πυρκαϊά το 1966.⁵⁶ Σε αυτό το έργο ανακατασκεύασε το εσωτερικό με φορέα από οπλισμένο σκυρόδεμα και νέα ορθολογική οργάνωση για να στεγάσει τη βιβλιοθήκη το εικονοφυλάκιο και το συνοδικό της Μονής (1968-1973). Διατήρησε όμως και στερέωσε τις αυθεντικές όψεις που γλύτωσαν από τη φωτιά και τις περιοχές των ξυλόπηκτων κατασκευών τις ανακατασκεύασε αφαιρετικά από πλευράς όγκων και μορφής με εμφανή σκυροδέματα. Έτσι έχουμε στο Όρος μια πρώτη προσπάθεια διατήρησης του γενικού μορφολογικού χαρακτήρα μιας μονής τουλάχιστον εξωτερικά και της απόδοσης της αρχικής μορφής της πτέρυγας που χάθηκε με μοντέρνο τρόπο. Άλλο ανάλογο παράδειγμα ειλικρινούς αρχιτεκτονικής έκφρασης δεν επαναλήφθηκε μέχρι σήμερα.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία πραγματοποιεί έργα μικρής κυρίως κλίμακας τουλάχιστον μέχρι το 1981 που ιδρύεται το ΚεΔΑΚ και λίγο αργότερα. Ξεχωρίζουν τα έργα συντήρησης και αποκατάστασης στη μονή Σταυρονικήτα όπου και πάλι δεν λείπουν επεμβάσεις με νέες πλάκες από σκυρόδεμα, κ.λπ.⁵⁷ Στη μονή Ξενοφώντος εκτεταμένες είναι οι εργασίες αποκατάστασης στο παλιό καθολικό, στην τράπεζα και στους δύο πύργους στην είσοδο. Παράλληλα εκτελούνται ακόμη διάφορες μικρότερης κλίμακας επισκευές και ανακαινίσεις. Ενδεικτικά αναφέρονται εργασίες στο εσωτερικό του πύργου του Πρωτάτου στις Καρυές για να στεγαστούν τα κειμήλια της Ιεράς Κοινότητας, επισκευές στεγών στη μονή Διονυσίου, στον πύργο της Νέας Σκήτης και στον Κυριακό ναό της σκήτης Αγίου Δημητρίου, επισκευές και συντηρήσεις στον Αρσανά της Ιβήρων, στο μαγειρείο της μονής Δοχειαρίου⁵⁸ κ.ά. Παρά την ευαισθησία που δείχνει πλέον η Αρχαιολογική Υπηρεσία και την καθιέρωση επιστημονικής προσέγγισης στις αποκαταστάσεις, με κύριο εκφραστή τον αρχιτέκτονα Πλούταρχο Θεοχαρίδη, δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις ολοένα αυξανόμενες ανάγκες και απαιτήσεις των μοναστηριών που αναζητούν τρόπους να την ξεπεράσουν.

Με την ίδρυση της αποκεντρωμένης υπηρεσίας του ΚεΔΑΚ δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την καλλιέργεια μιας ολοκληρωμένης αντίληψης προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς του Αγίου Όρους, που αποτελεί ένα κοινωνικό αίτημα σε διεθνές επίπεδο. Όσοι λαοί σέβονται την πολιτιστική τους πα-

56. Βλ. Π. Μυλωνάς, «Μονή Βατοπεδίου», Αθήναι 2003 και Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 158-160.

57. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 160-168.

58. Πλ. Θεοχαρίδης, «Αρχαιολογική τεκμηρίωση των τοπικών στερεωτικών επεμβάσεων σε κτιριακά συγκροτήματα με άγνωστη οικοδομική ιστορία. Η επέμβαση στο μαγειρείο της Μονής Δοχειαρίου Αγίου Όρους», *Συντήρηση και αναβίωση παραδοσιακών κτιρίων και συνόλων. ΤΕΕ-Τμήμα Μαγνησίας, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Βόλου, (6-13 Σεπτεμβρίου 1982)*, Θεσσαλονίκη 1982, 183-209.

ράδοση αισθάνονται την ανάγκη να διατηρήσουν στις επόμενες γενιές και την αρχιτεκτονική τους κληρονομιά. Οι αντιλήψεις για την προστασία έχουν πλέον μεταταθεί από το αισθητικά και συμβολικά αναγκαίο στο ιστορικά ανεπανάληπτο ως αρχαιολογικό τεκμήριο της ιστορίας που έχει παράλληλα περιβαλλοντική αξία και διάσταση. Και όπως σημειώνει ο καθηγητής Χ. Μπούρας «στην προσπάθεια αυτή δεν επιτρέπονται αυτοσχεδιασμοί, προχειρότητες, ανεπαρκείς επιστημονικές γνώσεις και κακή οργάνωση. Όλα αυτά οδηγούν με βεβαιότητα σε ανεπανόρθωτα λάθη και στην κιβδηλεύση των ιστορικών τεκμηρίων που χαρακτηρίζουν τα αρχιτεκτονικά μνημεία κάθε εποχής»⁵⁹.

Δύο και πλέον δεκαετίες μετά ο απολογισμός του τεράστιου έργου που έχει συντελεστεί στην αθωνική χερσόνησο από τη μοναστική κοινότητα με τη συνδρομή του ΚεΔΑΚ είναι αντιφατικός. Χωρίς να είναι σκοπός του παρόντος άρθρου η κριτική των επεμβάσεων, στη συνέχεια γίνεται μια απλή αναφορά στις διάφορες μορφές και κλίμακες επεμβάσεων για να γίνει αντιληπτή η έκταση και η φύση των έργων που πραγματοποιήθηκαν ή βρίσκονται σε εξέλιξη στο Άγιον Όρος⁶⁰.

Η τρέχουσα πρακτική επεμβάσεων σε μνημεία του Αγίου Όρους

Κατά γενική ομολογία από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 ως σήμερα η ησυχία και η απομόνωση που οφείλουν να χαρακτηρίζουν το μοναστικό βίο έχουν δώσει σταδιακά τη θέση τους στο θόρυβο των εκτεταμένων εργοταξίων. Οι οικοδομικοί γερανοί ίπτανται πάνω από τις πτέρυγες και συντελείται βήμα-βήμα ο μετασχηματισμός της αρχιτεκτονικής των μοναστηριών, των εξαρτημάτων και του άμεσου περιβάλλοντός τους, επηρεάζοντας και τη ζωή των μοναχών. Η αναγκαιότητα των αλλαγών που συντελούνται είναι αναμφισβήτητη και συνδέεται με την αναβίωση του μοναχισμού και τις ραγδαίες μεταβολές σε θέματα τεχνολογίας και τρόπου ζωής. Νέες υποδομές είναι απαραίτητες για τη λειτουργία των συγκροτημάτων, όπως η κατάργηση της ανοικτής φλόγας για θέρμανση, η εισαγωγή σύνθετων ηλεκτρομηχανολογικών δικτύων στα υφιστάμενα κτίσματα, πυρασφάλειας, αυτοματισμών, η κατασκευή ειδικά διαμορφωμένων χώρων για τη διαφύλαξη των κειμηλίων, ο εκσυγχρονισμός των μαγειρειών κ.λπ. Ο αριθμός των απαιτητικών επισκεπτών ολοένα αυξάνει και οι ξενώνες και τα αρχονταρίκια ανακαινίζονται και επεκτείνονται. Τα μονοπάτια αντικαθίστανται με δρόμους, τα μούλαρια με Land Rovers και τα ξύλινα καΐκια με ογκώδη ferry boats.

59. Χ. Μπούρας, *Σημειώσεις Αποκαταστάσεως Μνημείων Ι*, ΕΜΠ, Αθήνα, 1983, 2.

60. Στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου δεν κατέστη δυνατόν να πραγματοποιηθεί συλλογή στοιχείων για το σύνολο των έργων αποκατάστασης στο Άγιον Όρος από τα αρχεία του ΚεΔΑΚ και της Αρχαιολογικής υπηρεσίας.

Προκειμένου το Άγιον Όρος ν' αντιμετωπίσει με αποτελεσματικότητα την εκτέλεση των αναστηλωτικών έργων, στο συντομότερο δυνατό χρόνο, με τις προθεσμίες και τους όρους που θέτουν οι προϋποθέσεις χρηματοδότησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συνεργάστηκε στενά με το ΚεΔΑΚ το οποίο ανταποκρίθηκε θετικά στη γρήγορη εκπόνηση ή έγκριση μελετών και στην επίβλεψη των έργων. Αφέθηκε όμως σημαντικό μέρος της πρωτοβουλίας στους μοναχούς και τους ανεπαρκώς καταρτισμένους μηχανικούς, σε ιδιώτες μελετητές και το ανειδίκευτο τεχνικό προσωπικό. Αυτοί αντιμετώπισαν τα περισσότερα έργα ως συνήθη οικοδομικά και όχι ως σοβαρές αναστηλωτικές επεμβάσεις σε μνημεία της παγκόσμιας αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Δυστυχώς μέσα στην πίεση των προθεσμιών το ΚεΔΑΚ φαίνεται ότι δεν είχε πάντοτε τη δυνατότητα να ελέγξει το αποτέλεσμα και εκ των πραγμάτων «ανέχθηκε» συχνά σοβαρές παρεκκλίσεις από τις διεθνώς αποδεκτές αρχές των αναστηλωτικών έργων⁶¹.

Μέσα στις πολλές εκατοντάδες επεμβάσεων που έχουν πραγματοποιηθεί ή βρίσκονται σε εξέλιξη μπορεί να παρατηρήσει κανείς μεγάλη ποικιλία στους τρόπους αντιμετώπισης των ιστορικών κτισμάτων. Ορισμένες είναι προσεκτικές, πλήρως τεκμηριωμένες και ήπιες στη φιλοσοφία τους, που όμως εκτελέστηκαν υπό ευνοϊκές συνθήκες, ενώ άλλες είναι βαριές και καταστροφικές για το αυθεντικό οικοδόμημα. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια πρόχειρη κατάταξη των έργων που πραγματοποιούνται στο Άγιον Όρος που σε λίγες μόνον περιπτώσεις μπορούν να χαρακτηριστούν αρχαιολογικές συντηρήσεις, αναστηλώσεις ή αποκαταστάσεις. Συνήθως οι χαρακτηρισμοί στερεώσεις, ανακατασκευές, αναδομήσεις, αναπλάσεις και επεκτάσεις είναι καταλληλότερες⁶².

Η πρώτη κατηγορία επεμβάσεων αφορούν στο τοπίο, το οποίο μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ήταν πρακτικά αδιατάρακτο. Ο μόνος αμαξιτός δρόμος ήταν από τη Δάφνη στις Καρυές και από εκεί στη μονή Ιβήρων και όλοι οι υπόλοιποι δρόμοι ήταν στενοί λιθόστρωτοι δρόμοι (καλντερίμια) που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από οδοιπόρους και υποζύγια και πρόχειρα μονοπάτια. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο σε έναν από αυτούς τους δρόμους, στην περίφημη «αραμπαδόστρατα» που οδηγούσε από τον Αρσανά Βατοπεδίου στις Καρυές, ήταν δυνατή η κίνηση αμαξών ή μεγάλων ελκίθρων που έσερναν βόδια. Έτσι οι μετακινήσεις και οι μεταφορές γίνονταν κυρίως με μικρά πλοιάρια και με τα πόδια. Σήμερα με τις νέες ανάγκες που προέκυψαν το δίκτυο των δρόμων έχει

61. Το φαινόμενο της αδυναμίας των υπηρεσιών να ελέγξουν το αποτέλεσμα των αναστηλωτικών επεμβάσεων χαρακτηρίζει μέχρι σήμερα πολύ μεγάλο ποσοστό των υπηρεσιών που ασχολούνται με την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ελλάδας και δεν χαρακτηρίζει μόνον το Άγιον Όρος.

62. Ο υπογράφων περιορίζεται στην αναφορά παραδειγμάτων από έργα που ο ίδιος έχει προσωπική γνώση ή είναι δημοσιευμένα. Έτσι ενδεχομένως όσα παρουσιάζονται στη συνέχεια να μην μπορούν να θεωρηθούν απολύτως αντιπροσωπευτικά της πραγματικότητας.

Μονή Ξενοφώντος. Το εσωτερικό του μουσείου της μονής που αποτελεί ένα από τα ελάχιστα δείγματα σύγχρονου σχεδιασμού στο Άγιον Όρος (2000).

επεκταθεί σχεδόν παντού παρέχοντας οδική πρόσβαση σχεδόν στο σύνολο των μοναστηριών και επιτειών τους, καθώς και στα δάση για τη διευκόλυνση της συστηματικής υλοτομικής τους εκμετάλλευσης. Όλοι είναι χωματόδρομοι με εξαίρεση λιγοστά λιθόστρωτα τμήματα κοντά στα μοναστήρια, τις πρόσφατες κακοφτιαγμένες επικαλύψεις με σκυρόδεμα κοντά στις Καρυές και στα δύσβατα τμήματα ορισμένων διαδρομών. Μένοντας συνεπείς στη δογματική άρνηση του εκσυγχρονισμού με τη διάστρωση της «κοσμικής» ασφάλτου οι συνεχείς επισκευές και διαπλατύνσεις των χωματόδρομων με χωματουργικά μηχανήματα πολλαπλασιάζουν τελικά τη ζημιά στο φυσικό τοπίο. Η έλλειψη σχεδιασμού συχνά οδηγεί στη χάραξη δύο ή και τριών διαδρομών προς τον ίδιο προορισμό προκαλώντας άσκοπα τραύματα στο τοπίο. Η εικόνα της Αθωνικής χερσονήσου από τη θάλασσα έχει αλλάξει ριζικά και στη βάση του κώνου του βραχώδη Άθωνα ξεχωρίζουν πλέον οι κορδέλες της νέας οδοποιίας.

Μεγάλης κλίμακας σωστικές επεμβάσεις, που όπως αποδείχθηκε ήταν απολύτως απαραίτητες, ήταν τα γεωτεχνικά έργα αναστολής της ολίσθησης ολόκληρων ή τμημάτων μονών λόγω των ειδικών γεωλογικών φαινομένων που βρίσκονταν σε εξέλιξη κάτω από τα θεμέλιά τους. Έτσι στερεώθηκαν πρώτη η μονή Κουτλουμουσίου με πασσάλους και στη συνέχεια η μονή Σταυρονικήτα με συνδυασμό μικροπασσάλων, αγκυριών και αντηρίδων⁶³. Ανάλογες ενισχύσεις των

63. Για αναλυτική δημοσίευση των επεμβάσεων στα βραχώδη πρηνή της μονής Σταυρονικήτα βλ. Ν. Χαρκιολάκης, ό.π. 179-208.

εδαφών με μικροπασσάλους έγιναν γύρω από το Κυριακό της Βατοπεδινής σκήτης Αγίου Δημητρίου, το Κυριακό της Ξενοφωντινής σκήτης του Ευαγγελισμού, καθώς και στο κελλί του Αγίου Χαραλάμπους στις Καρυές. Κατά μήκος της δυτικής πλευράς της Σιμωνόπετρας έγιναν στερεώσεις του βραχώδους πρανούς με αγκύρια. Με εξαίρεση την έντονη αλλοίωση του τοπίου στα ανατολικά και βόρεια της μονής Σταυρονικήτα, τα περισσότερα γεωτεχνικά έργα μετά τη ολοκλήρωσή τους δεν είναι ορατά. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα περισσότερα από αυτά τα έργα έγιναν υπό ιδιαίτερα αντίξοες και συχνά επικίνδυνες συνθήκες.

Σημαντικά είναι και τα λιμενικά έργα που εκτός από τη διευκόλυνση των θαλάσσιων επικοινωνιών παρέχουν και προστασία στα παραθαλάσσια κτήρια από τα κύματα και τη διάβρωση των θεμελίων τους. Μεγάλης κλίμακας είναι τα λιμενικά έργα που έγιναν στις μονές Εσφιγμένου και Βατοπεδίου όπου κατασκευάστηκαν εκτός από τους προβλήτες και μεγάλοι κυματοθραύστες. Εκτεταμένα υπήρξαν τα λιμενικά έργα στη Δάφνη, το σημαντικότερο λιμάνι του Αγίου Όρους που λειτουργεί ως τη βασική πύλη εισόδου και εξόδου. Εργασίες επισκευών και επεκτάσεων έχουν γίνει και σε πολλούς επιμέρους προβλήτες μονών.

Ένα από τα σημαντικότερα αίτια καταστροφής κυρίως των εξωμοναστηριακών ιστορικών κτισμάτων είναι η εγκατάλειψη λόγω λειψανδρίας (κελλιά, καθίσματα, καλύβες) ή αχρησίας τους (οχυρωματικά κτίσματα, εργαστήρια, αγροτικές εγκαταστάσεις, αρσανάδες κ.λπ.) και στη συνέχεια η ερείπωση και η κατάρρευση. Όταν αυτά κατοικούνται τα πράγματα δεν είναι πάντα καλύτερα διότι κακοποιούνται μέσα από πρόχειρες ή άκριτες επεμβάσεις και προσθήκες. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις πλήρους καθαίρεσης κτισμάτων, όπως το παλιό Χαλκαδιό της Μονής Καρακάλου των μέσων του 19ου αιώνα για τη διεύρυνση του πλατώματος στην είσοδο της μονής.

Η αλλαγή αντίληψης των σύγχρονων κτηριακών επεμβάσεων σε σχέση με αυτές των δεκαετιών του '50 ως '70 καταγράφεται στον προσεκτικό τρόπο με τον οποίο έγινε η ανακατασκευή της βορειανατολικής κόρδας της μονής Καρακάλου, που καταστράφηκε ολοσχερώς και αυτή από πυρκαϊά το 1988. Εδώ το ΚεΔΑΚ, που είχε την ευθύνη του έργου, την επανέφερε στην αρχική της μορφή, εφαρμόζοντας κατά κύριο λόγο τις παραδοσιακές τεχνικές δόμησης και η πτέρυγα αποδόθηκε πάλι σε χρήση με ελάχιστες λειτουργικές τροποποιήσεις⁶⁴.

Ανάμεσα στο πλήθος των επεμβάσεων ξεχωρίζουν αρκετές για την επιμέλεια με την οποία που έχουν πραγματοποιηθεί και τη σχολαστική τους τεκμηρίωση.

64. Κύριος μελετητής και επιβλέπων του έργου ήταν ο αρχιτέκτων Χρ. Χειλάς. Βλέπε Μ. Νομικός, Κατάλογος Έκθεσης, ό.π. 88, ΚεΔΑΚ, Έργα Αποκατάστασης, ό.π. 86-89, και ΚεΔΑΚ, Κατάλογος, ό.π. 126-129. Βλ. ακόμη Σ. Βογιατζής - Χρ. Χειλάς, Στοιχεία για την οικοδομική ιστορία της βορεινής κόρδας Ι.Μ. Καρακάλλου, Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και Περίληψεις, Αθήνα 1986, 20-21.

Χαρακτηριστικό αυτών των ήπιων επεμβάσεων είναι ότι μετά την ολοκλήρωσή τους, τα κτίσματα συνήθως δεν στεγάζουν βαριά χρήση, όπως είναι λχ. οι επεμβάσεις σε οχυρωματικούς πύργους. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι ο λεγόμενος Πύργος του Προσφορίου στην Ουρανούπολη που είναι επισκέψιμος από το κοινό, αποτελεί έκθεμα του εαυτού του και στεγάζει μόνιμη έκθεση για τις χριστιανικές αρχαιότητες της Χαλκιδικής⁶⁵. Ο δεύτερος είναι ο πύργος του Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα όπου η αρχαιολογική έρευνα απέδωσε νέα στοιχεία για τις βυζαντινές και μεταβυζαντινές οχυρώσεις της μονής⁶⁶. Με ανάλογο προσεκτικό τρόπο αποκαταστάθηκαν το καμπαναριό της σκήτης Κουτλουμουσίου, ο αρσανάς και ο πύργος στην παραλία της Σιμωνόπετρας, όπου αφαιρέθηκε η νεωτερική στέγη από σκυρόδεμα και αποκαταστάθηκε στην αρχική του μορφή. Η προσεκτική τεκμηρίωση και η αρχαιολογική έρευνα απετέλεσαν οδηγό για την αποκατάσταση δύο ναών. Πρώτο είναι το παλαιό βυζαντινό καθολικό της μονής Ξενοφώντος⁶⁷ και στη συνέχεια οι όψεις του Καθολικού της Σιμωνόπετρας του 17ου αιώνα που αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή μετά την αφαίρεση των εκτεταμένων επεμβάσεων του μεσοπολέμου⁶⁸.

Ιδιαίτερα προσεγμένες υπήρξαν και οι εργασίες αποκατάστασης στο Σκευοφυλάκιο-Δοχείο της μονής Βατοπεδίου όπου η επέμβαση ήταν ιδιαίτερα συντηρητική. Η εισαγωγή των νέων σύνθετων δικτύων για τη μετατροπή του ορόφου σε μόνιμη έκθεση κεμηλίων έγινε με την ελάχιστη δυνατή όχληση του αυθεντικού κτίσματος⁶⁹. Ακόμη η αποκατάσταση του δυτικού τμήματος της κόρδας του Αγίου Αθανασίου στη μονή Μεγίστης Λαύρας και η μετατροπή των κελλιών του πύργου Προδρόμου σε τμήμα του αρχονταρικού στη μονή Βατοπεδίου πραγματοποιήθηκαν με την ελάχιστη επέμβαση, διατηρώντας το σύνολο των ξύλινων στοιχείων του φορέα, των κουφωμάτων και του εξοπλισμού τους⁷⁰.

65. Ο πύργος αυτός παρ' ότι μέρος της αγιορείτικης αρχιτεκτονικής κληρονομιάς βρίσκεται εκτός των ορίων του Αγίου Όρους και η αποκατάστασή του έγινε από την 10η ΕΒΑ. Βλ σχετικά Πλ. Θεοχαρίδης, «Αποκατάσταση του Πύργου Προσφορίου στην Ουρανούπολη», στο Μιχαήλ Ε. Νομικός (επιμ.) *Αποκατάσταση - Επανάχρηση Μνημείων και Ιστορικών Κτηρίων στη Βόρεια Ελλάδα*, Α' τόμος, Θεσσαλονίκη 2001, 48-55.

66. Του ιδίου «Αποκατάσταση Πύργου Τζιμισκή στη Μεγίστη Λαύρα στο Άγιον Όρος», ό.π. 40-47, και ΚεΔΑΚ, Κατάλογος, ό.π. 9-10. Με τα θέματα της ιστορίας του πύργου ασχολήθηκε και ο αρχιτέκτων Σ. Βογιατζής που εκπόνησε και την αρχική μελέτη αποκατάστασης του μνημείου: S. Voyadjis, «The Tzimisakis tower of the Great Lavra Monastery», *Mount Athos and Byzantine Monasticism, Variorum*, 1996, 189-204.

67. ΚεΔΑΚ, Κατάλογος, 180, όπου δημοσιεύεται μικρό μέρος των εργασιών.

68. Το έργο τιμήθηκε με δίπλωμα της Europa Nostra το 1997. Μελετητές και επιβλέποντες του έργου ήταν οι Π. Κουφόπουλος, Σ. Μαμαλούκος, Κ. Ζάμπας και συνεργάτες.

69. Και το έργο αυτό δέχθηκε έπαινο της Europa Nostra το 2008 με μελετητές και επιβλέποντες τους Π.&Μ. Κουφοπούλου και συνεργάτες.

70. Σ. Μαμαλούκου, «Ιερά Μονή Βατοπεδίου Αγίου Όρους - Αποκατάσταση της Δυτικής Πτέρυγας

Όταν ένα κτήριο μετά την αποκατάστασή θα αποδοθεί σε χρήση που απαιτεί δομικές ενισχύσεις και αυξημένες λειτουργικές απαιτήσεις, όπως χώρους υγιεινής, κουζίνες, πλυντήρια, εργαστήρια κ.λπ. οι επεμβάσεις που πρέπει να γίνουν δεν μπορούν να είναι ήπιες. Τέτοια κτήρια είναι οι πτέρυγες κατοικίας των μονών, τα εργατόσπιτα εκτός των τειχών, κελλιά, καθίσματα κ.ά. Συνήθως η μεγάλη κλίμακα αυτών των κτισμάτων, η εκτεταμένη χρήση ξύλου στο φορέα τους, που μετά την πάροδο ενός, δύο ή και περισσότερων αιώνων παρουσιάζει σοβαρές φθορές, σε σχέση με την απαιτούμενη αντισεισμική προστασία θέτουν σοβαρά τεχνικά ερωτήματα για τη μέθοδο με την οποία θα προχωρήσει η στερέωση και αποκατάστασή τους.

Πολύ συχνά διατυπώνεται το επιχείρημα ότι δεν είναι εφικτή η στερέωση των γερασμένων κτισμάτων, αλλά αρκετά παραδείγματα επιτυχημένων επεμβάσεων το διαψεύδουν. Αυτά διακρίνονται για το σεβασμό όλων των αυθεντικών στοιχείων των κτηρίων που διατηρούνται κατά την επανάχρησή τους. Ένα γνωστό παράδειγμα είναι η αποκατάσταση του πύργου του Πρωτάτου από την Ιερά Κοινότητα όπου στεγάστηκαν βιβλιοθήκη χειρογράφων, εικονοφυλάκιο, αρχείο και έκθεση κειμηλίων⁷¹. Ακόμη η μετατροπή της παλιάς Αθωνιάδας σε ξενώνα στις Καρυές⁷², η αποκατάσταση της δυτικής πτέρυγας της μονής Βατοπεδίου που δεν παρουσίαζε δομικά προβλήματα⁷³, η ανατολική πτέρυγα της Σιμωνόπετρας⁷⁴, το ιστορικό αρχονταρίκι της Μεγίστης Λαύρας⁷⁵ κ.ά.

Στην ανατολική και νότια πτέρυγα της μονής Βατοπεδίου προτάθηκε από τους μελετητές της και εγκρίθηκε από το ΚεΔΑΚ μια σύνθετη κατασκευαστική λύση ενίσχυσης των πολυώροφων κτηρίων. Αντί να ανακατασκευάζεται ο ξύλινος φέροντας οργανισμός του εσωτερικού μετά από καθαίρεση (gutting), διατηρείται και συντηρείται πλήρως καθώς «εμπλέκεται» παράλληλα σε αυτόν ένας επικουρικός μεταλλικός σκελετός που ενισχύει τον υπάρχοντα και προσδίδει πρόσθετη ακαμψία. Αυτός ο φορέας συνδυάστηκε με διαζώματα οπλισμένου σκυροδέματος στη στάθμη των γείσων, ελκυστήρες και σύμμεικτα πατώματα στις περιοχές των υγρών χώρων. Με αυτόν τον τρόπο ενισχύεται το κτήριο, διατηρείται μεγάλο ποσοστό του εσωτερικού (οροφές, δάπεδα κ.λπ.) και υπάρχει μια λογική ισορροπία μεταξύ της διατήρησης αυθεντικής μορφής, εκσυγχρονισμού και ασφάλειας, και βεβαίως παρέχει ένα σημαντικό βαθμό αναστρεψιμότητας της επέμβασης.⁷⁶

και των Κελλιών του Προδρόμου», στο Μ. Νομικός, ό.π. 56-67.

71. Βλέπε Μ. Νομικός, *Κατάλογος Έκθεσης*, ό.π. 216-217 και ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 232-233.6

72. Ό.π., 231.

73. Σ. Μαμαλούκος, ό.π.

74. Μελέτη και επίβλεψη των αρχιτεκτόνων Π. Κουφόπουλος - Μ. Μυριανθέως και συνεργάτες και του πολιτικού μηχανικού Π. Παναγιωτόπουλου.

75. Μελέτη του Σ. Βογιατζή και επίβλεψη του ίδιου και Ι. Αναγνωστόπουλου.

76. Π. Κουφόπουλος, Μ. Μυριανθέως - Κουφοπούλου, *Θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα εφαρμογής δομικών ενισχύσεων σε μνημεία και ιστορικά κτήρια*, Ανακοίνωση στο Α' Συνέδριο της ΕΤΕΠΑΜ,

Ισχυρές δομικές ενισχύσεις σε μνημεία με σοβαρά στατικά προβλήματα, χωρίς να προκαλέσουν αλλοιώσεις στη μορφή τους έχουν πραγματοποιηθεί σε αρκετές περιπτώσεις, όπως είναι η φιάλη της μονής Κουτλουμουσίου.⁷⁷ Ένα από τα πιο δύσκολα έργα ήταν το Κυριακό της σκήτης Αγίου Δημητρίου όπου έγινε στερέωση των τοιχοποιιών με ενέματα και εντάχθηκε εκτεταμένο σύστημα ανοξείδωτων ελκυστήρων τοποθετημένων εγκάρσια και κατά μήκος των τοιχοποιιών. Με ανάλογη μέθοδο έγιναν σημαντικές δομικές ενισχύσεις στο καθολικό και τον κοιμητηριακό ναό της Σιμωνόπετρας.⁷⁸

Δυστυχώς σε πολλές περιπτώσεις οι επεμβάσεις κατέφυγαν στην ευκολότερη λύση της πλήρους ή μερικής καθαίρεσης του πυρήνα των κτηρίων και τη διατήρηση μόνο των όψεων. Η καταστροφική αυτή προσέγγιση ελάχιστα διαφέρει στο τελικό αποτέλεσμα καταστροφής από φωτιά, προφανώς διευκολύνει τους εργολάβους, δικαιολογείται από την αβεβαιότητα για τη δομική επάρκεια του παλιού φορέα και την επιδιώκουν οι χρήστες που θέλουν να ξεπεράσουν τις δεσμεύσεις που θέτει η υφιστάμενη οργάνωση των χώρων. Σε αυτής της αντίληψης τα έργα συνήθως γίνονται εκβαθύνσεις των κατώτερων σταθμών χωρίς αρχαιολογική και ανασκαφική έρευνα, η τεκμηρίωση είναι πλημμελής, ανακατασκευάζονται πλήρως όλα τα αρμολογήματα των τοιχοποιιών, κ.λπ. Το αποτέλεσμα είναι η απώλεια κάθε ίχνους ιστορικότητας και αυθεντικότητας, η ισοπέδωση της αρχικής ποικιλομορφίας και πέρα από το «εκσυγχρονισμένο» πολυτελές εσωτερικό - που δεν είναι κατ' ανάγκη πάντα λειτουργικό - το μνημείο καταλήγει να είναι μια απλή ανάμνηση του αρχικού κτίσματος. Αρκετά είναι τα παραδείγματα τέτοιας φύσεως ανακατασκευών, όπως αυτή της κόρδας του Αγ. Αθανασίου στη Μεγίστη Λαύρα του 16ου-17ου αιώνα⁷⁹, η νοτιανατολική πτέρυγα της μονής Ξενοφώντος του 17ου αιώνα⁸⁰, η δυτική πτέρυγα της μονής Αγίου Παύλου του τέλους του 19ου αιώνα⁸¹, το συγκρότημα του μαγειρείου και της τράπεζας της μονής Κουτλουμουσίου του 18ου και 19ου αιώνα⁸², η βόρεια κόρδα του 18ου και ο βυζαντινός πύργος του 14ου αιώνα της μονής Παντοκράτορος⁸³, η νοτιοδυτική πτέρυγα της μονής Σταυρονικήτα με φάσεις από τον 16ο-19ο αιώνα, που τελικά μετά την επέμβαση απέκτησε έναν επί πλέον όροφο⁸⁴, και πολλά άλλα κτίσματα εντός και εκτός των μονών.

Θεσσαλονίκη Ιούνιος 2006 (ψηφιακή δημοσίευση).

77. Μ. Νομικός, *Κατάλογος Έκθεσης*, ό.π. 274-5.

78. Π. Κουφόπουλος, Μ. Μυριανθέως - Κουφοπούλου, ό.π..

79. Μ. Νομικός, *Κατάλογος Έκθεσης*, ό.π. 80-81..

80. ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 182

81. Ό.π., 160.

82. Ό.π., 66-67.

83. Ό.π., 78-81.

84. Ό.π., 170, και Βασίλη Παλά, «Ιερά Μονή Σταυρονικήτα Αγίου Όρους - Αποκατάσταση του Πύργου και της Δυτικής Κόρδας», 68-81 στο Μ. Νομικός, ό.π.

Τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει και ανακατασκευές ερειπωμένων ή ημιτελών ιστορικών κτισμάτων. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα είναι η αποκατάσταση στην αρχική του μορφή με ανακατασκευή των ανώτερων ορόφων του μεσαιωνικού πύργου της Μονής Ιβήρων. Η αναπαράσταση της μορφής του έγινε με βάση παλιές φωτογραφίες και τα επιτόπου διατηρούμενα στοιχεία. Ανάλογα μικρότερης κλίμακας έργα είναι η ανακατασκευή του κοιμητηριακού ναού της μονής Αγίου Παύλου⁸⁵, του καθίσματος των Αγίων Πάντων της μονής Βατοπεδίου κ.ά. Πάνω στα θεμέλια της ημιτελούς νότιας πτέρυγας της μονής Ιβήρων προστέθηκαν τρεις ακόμη όροφοι⁸⁶, ενώ προγραμματίζεται η συμπλήρωση της ημιτελούς από το 1904 βορειανατολικής πτέρυγας της μονής Μεγίστης Λαύρας. Σε όλες τις περιπτώσεις οι ανακατασκευές μιμούνται σε μεγάλο βαθμό στυλιστικά και κατασκευαστικά τα παραδοσιακά κτίσματα.

Σε ορισμένες περιπτώσεις της κατεδάφισης ενός κτίσματος ακολουθεί η ανακατασκευή νέου με παρόμοια ή εντελώς διαφορετική μορφή. Στην περίπτωση του μαγειρείου της μονής Ιβήρων απομακρύνθηκε μια νεότερη προσθήκη⁸⁷ ενώ στην περίπτωση του αντιπροσωπείου της μονής Διονυσίου χάθηκε ένα αξιόλογο κελλί των Καρυών⁸⁸.

Οι επεκτάσεις των ίδιων των μονών για την αντιμετώπιση των αυξανόμενων αναγκών τους είναι πλέον συνηθισμένο φαινόμενο. Παρά το γεγονός ότι αλλοιώνουν την καταξιωμένη εικόνα των ιστορικών κτηριακών συγκροτημάτων, όταν δεν προκαλούν ζημιά σε υφιστάμενα μνημεία είναι προτιμότερες από τις καθαιρέσεις και ανακατασκευές. Η πρώτη κατηγορία προσθηκών αφορά στις προσθήκες ορόφων καθ' ύψος σε υφιστάμενα κτίσματα, όπως είναι οι περιπτώσεις της βορειοδυτικής πτέρυγας και του βορδοναρίου της Σιμωνόπετρας και της βόρειας πτέρυγας της μονής Βατοπεδίου. Σε ορισμένες μονές, όπου υπήρχε δυνατότητα έγιναν προσθήκες πτερύγων εντός των τειχών τους, όπως συνέβη στη βόρεια πλευρά της μονής Φιλοθέου με την ανέγερση νέας βιβλιοθήκης-σκευοφυλακίου και ηγουμενείου⁸⁹, στη μονή Ξενοφώντος και στη μονή Γρηγορίου. Η θέση και η μορφή των προσθηκών στις δύο τελευταίες μονές, λόγω θέσης μεγέθους και μορφής έχουν αλλοιώσει δραστικά την γενική εικόνα τους. Σημαντικές προσθήκες νέων κτηρίων εκτός του περιβόλου των μονών έχουν γίνει σε πολλές περιπτώσεις. Ορισμένες όμως έχουν επηρεάσει ανεπανόρθωτα τη γε-

85. ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 162.

86. Β. Παπά, «Ιερά Μονή Ιβήρων Αγίου Όρους - Ανακατασκευή Βιβλιοθήκης, Συνοδικού-Σκευοφυλακίου, Συντήρηση και επισκευή στη Νότια Κόρδα, Αποκατάσταση του Εργατόσπιτου και Ανακατασκευή Τμήματος των Μαγειρείων», 102-131, στο Μ. Νομικός, ό.π.

87. Ό.π. και ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 33.

88. Π. Θεοχαρίδης, «Προστασία και Αναστήλωση...», ό.π.195 και εικ. 9, 10.

89. ΚεΔΑΚ, *Κατάλογος*, 140-141.

νική ιστορική εικόνα της μονής, όπως συνέβη με το ξενώνα της Σιμωνόπετρας που προσέθεσε έναν τέταρτο πύργο στα ανατολικά της.

Παραδείγματα ποιοτικής σύγχρονης αρχιτεκτονικής και ένταξης στο ιστορικό περιβάλλον απουσιάζουν εντελώς. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα νέα κτίσματα έχουν στερεότυπες συμβατικές παραδοσιακές μορφές που γίνονται πιο εύκολα αποδεκτές από τη μοναστική κοινότητα και από το ΚεΔΑΚ Ξεχωρίζουν μόνον μικρής κλίμακας επεμβάσεις σε εσωτερικούς χώρους, όπως η έκθεση κειμηλίων στο σκευοφυλάκιο της μονής Ξενοφώντος⁹⁰ του αρχιτέκτονα Γ. Κίζη, καθώς και δύο εκθέσεις στα σκευοφυλάκια της μονής Βατοπεδίου⁹¹.

Πέρα από την αρχιτεκτονική, υπάρχει σοβαρή μέριμνα για την προστασία και των λοιπών κινητών κειμηλίων, με την οργάνωση μέσα στα μοναστήρια ειδικών χώρων διαφύλαξης και εργαστηρίων συντήρησής τους, κατά κύριο λόγο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία σε συνεργασία με τις Μονές.

Συμπεράσματα

Θα πρέπει λοιπόν να γίνει επαναξιολόγηση της τρέχουσας πρακτικής επέμβασης στο μνημειακό σύνολο του Αγίου Όρους δίνοντας πρώτα έμφαση στην αναλυτική τεκμηρίωση και την ερμηνεία των κτηρίων ως ακολουθία ιστορικών γεγονότων. Αυτό στη συνέχεια οφείλει να καταλήξει σε συστηματικότερες δημοσιεύσεις που θα προάγουν τη γνώση της αθωνικής αρχιτεκτονικής. Θα πρέπει για το κτηριακό απόθεμα που έχει μείνει μέχρι σήμερα ανέπαφο να υιοθετηθεί από εδώ και στο εξής μια πολιτική ηπιότερων επεμβάσεων. Για να δοθούν όμως απαντήσεις στα σοβαρά τεχνικά προβλήματα για τη στερέωση αυτών των κτισμάτων πρέπει να προαχθεί η έρευνα, να ενισχυθεί η συνεργασία των υπηρεσιών με τα Πανεπιστήμια και να αναπτυχθούν νέες τεχνικές στερέωσης που να προσιδιάζουν στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των αγιορείτικων κτηρίων.

Μέσα από επικαιροποιημένη απογραφή της κατάστασης των κτηρίων, της εκ νέου αξιολόγησής τους, τον χωροταξικό σχεδιασμό σε κλίμακα μονών και χερσονήσου, θα πρέπει να γίνει ιεράρχηση των προτεραιοτήτων εξ επόψεως ανα-

90. Μελετητές του έργου ήταν οι Γιάννης Κίζης & συνεργάτες και μουσειολόγος ο αείμνηστος Στέλιος Παπαδόπουλος (Στ. Παπαδόπουλος, «Η έκθεση στην Ι.Μ. Ξενοφώντος», Καθημερινή - Επτά Ημέρες, τόμος ΝΒ' σ.176-181 και Γ. Κίζη, «Περιέχον και περιεχόμενο», ό.π. 182-186, του ίδιου, «Η ένταξη ενός μουσείου στη Μονή Ξενοφώντος Αγίου Όρους», περ. Αρχιτέκτονες, τεύχ. 25 - περ. Β', 2001, 61-66). Η ίδια ομάδα μελέτησε τους χώρους διαφύλαξης κειμηλίων στη μονή Βατοπεδίου, που επίσης έχουν σύγχρονο χαρακτήρα.

91. Πρόκειται για τη διδακτική έκθεση στη βόρεια πτέρυγα που ολοκληρώθηκε το 2000 και την έκθεση βυζαντινών κειμηλίων στο παλαιό σκευοφυλάκιο. Αρχιτέκτονες και των δύο έργων ήταν οι Πέτρος & Μαρίνα Κουφοπούλου και συνεργάτες.

Μονή Βατοπεδίου. Το εσωτερικό του παλαιού σκευοφυλακίου μετά την αποκατάσταση και την ένταξη σε αυτό εκθέσεως βυζαντινών κειμηλίων (2005).

γκών για τις αποκαταστάσεις που απομένουν να γίνουν. Εάν μάλιστα η χρηματοδότηση γίνει πιο φειδωλή, οι επεμβάσεις που θα λαμβάνουν χώραν θα είναι μόνο οι πραγματικά αναγκαίες. Τέλος ο επιστημονικός διάλογος και η συνεχής επιμόρφωση όλων των εμπλεκομένων μερών θα οδηγήσει σε ευαισθητοποίηση στα θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς που διαχειρίζονται.

Το Άγιον Όρος παρά το μετασχηματισμό του περιβλήματός του συνεχίζει να είναι φορέας μιας ξεχωριστής παράδοσης. Τα πολλά έργα έφεραν τη διάσπαση, τη μέριμνα και την κόπωση και σε πολλές περιπτώσεις τον κακώς νοούμενο εκσυγχρονισμό. Ελπίζουμε ότι σύντομα θα κλείσει αυτός ο κύκλος της υπερδραστηριότητας ώστε να επανέλθει η εποχή της ησυχίας και να μπορέσουμε πάλι ως προσκυνητές πλέον να απολαύσουμε την κρυμμένη ομορφιά του τόπου.*

* Το άρθρο του κ. Π. Κουφόπουλου παραδόθηκε το 2010 και ως εκ τούτου περιλαμβάνει στοιχεία και βιβλιογραφικές αναφορές των ετών 2004-2010.